

dr hab. inż. arch. Bogusław Podhalański, prof. uczelni  
Państwowa Podhalańska Uczelnia Zawodowa w Nowym Targu  
Instytut Techniczny, Zakład Architektury  
[boguslaw.podhalanski@ppuz.edu.pl](mailto:boguslaw.podhalanski@ppuz.edu.pl)

## **Recenzja**

**Rozprawy doktorskiej Pani mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej  
„ Współczesna architektura sakralna Finlandii, jako przykład twórczej relacji z  
tradycją”.**

**Promotor: dr hab. inż. arch. Anna Maria Wierzbicka, prof. uczelni**

### **1. Podstawa wykonania recenzji**

Podstawą wykonania recenzji jest:

A) uchwała Rady Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej z dnia 11 lipca 2023 r., oraz pismo Pani prof. dr hab. inż. arch. Krystyny Solarek, Przewodniczącej Rady Naukowej Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Politechniki Warszawskiej z dn. 14 lipca 2023 r. Wraz z pismem przesłano do recenzji załącznik w postaci 1 egzemplarza pracy doktorskiej Pani mgr inż. Agnieszki Lewandowskiej „ Współczesna architektura sakralna Finlandii, jako przykład twórczej relacji z tradycją”, w formie wydruku oraz w wersji elektronicznej.

B) Obowiązujące przepisy prawa

C) Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 19 stycznia 2018 r. poz. 261 w sprawie przeprowadzania czynności w przewodzie doktorskim, w postępowaniu habilitacyjnym oraz postępowaniu o nadanie tytułu profesora,

D) Praca doktorska Pani mgr inż. Agnieszki Lewandowskiej

### **2. Recenzja rozprawy doktorskiej.**

#### **2.1 Zawartość i układ rozprawy.**

Rozprawa doktorska Pani mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej liczy 217 stron, w tym 198 stron tekstu wraz z ilustracjami, pozostałe 19 stron zawiera spisy: 155 pozycji bibliografii i źródeł elektronicznych, źródła poza autorskich ilustracji i fotografii, 2 załączniki z zestawieniem obiektów sakralnych powstałych w latach 1990 – 2023 kościołów narodowych Ewangelicko – Luterkańskiego Kościoła Finlandii (39 obiektów) oraz Prawosławnego Kościoła Fińskiego (20 obiektów).

## **Analiza i ocena zawartości merytorycznej.**

Rozprawa zawiera streszczenia w języku polskim i w języku angielskim. Podzielona jest na 4 rozdziały główne, oraz trzy kolejne, z których: w piątym zawarte są źródła 53 (pozyskanych ze źródeł innych niż własne Autorki) ilustracji i fotografii, w szóstym znajduje się spis 155 pozycji bibliograficznych, a ostatni, siódmy zawiera dwa załączniki tabelaryczne, zawierające zestawienia obiektów sakralnych, uszeregowanych według daty ich realizacji, kolejno począwszy od 1990 roku, z podaniem: nazwy kościoła, adresu, miejscowości, inwestora, daty realizacji i architekta. Załącznik nr 1 zawiera 39 obiektów Ewangelicko – Luteranckiego Kościoła Finlandii. Załącznik nr 2 zawiera 20 obiektów Prawosławnego Kościoła Finlandii i podobne dane, jednak bez podania inwestora oraz architekta.

W rozdziale pierwszym – wprowadzeniu - określono uzasadnienie wyboru tematu, cele badawcze, sprecyzowano przedmiot pracy i jej zakresy, postawiono hipotezy i pytania badawcze. Autorka zauważa pewien fenomen występujący w Finlandii, w której pomimo malejącego udziału osób deklarujących przynależność do Ewangelicko – Luteranckiego Kościoła Finlandii, nadal buduje się nowe obiekty sakralne, w przeciwieństwie do innych krajów nordyckich. Opisano stan badań i literaturę przedmiotu, metodę badań opartą na metodzie narracyjnej i zamieszczono słownik podstawowych pojęć, istotnych w kontekście fińskiego kręgu kulturowego, dominującej religii luterancko - augsburskiej oraz procedur wyłaniania autorów architektury omawianych obiektów. Nie podejmując dyskusji z prawidłowo postawionymi autorskimi hipotezami i pytaniami badawczymi, oraz przyjętą do badań metodą narracyjną, należy jednak postawić pytanie o krótką informację w tym miejscu tekstu, na temat kryteriów wyboru do szczegółowych analiz 12 spośród 39 kościołów, wybudowanych w wybranym przedziale czasowym. Pozostawienie tej informacji aż do rozdziału 3, może być nieco ryzykowne, gdyż jej brak tutaj prowadzi myśl czytelnika do nawiązania do 12 Apostołów, a to wydaje się być zbyt trywialne. Można też sądzić, że jest to ta grupa kościołów, które Autorka osobiście miała okazję przebadać w trakcie swoich trzykrotnych pobytów w Finlandii. W każdym razie, kwestia informacji na temat kryteriów wyboru obiektów do analizy jest dość istotnym elementem, wymagającym przedłożenia zainteresowanemu czytelnikowi lub wyraźnego odesłania go do stosownej części dysertacji.

W rozdziale drugim Autorka dokonała zwartej prezentacji tła badawczego, w postaci opisu zasadniczych uwarunkowań wpływających na predefiniowanie funkcji i formy architektonicznej fińskich kościołów, wynikających z oddziaływania wielu czynników zewnętrznych, jak: geograficzne, przyrodnicze, kulturowe, religijne i gospodarczo – społeczne, wśród których podkreślone zostały statystycznie udokumentowane zmiany w przynależności religijnej (Tabela 1, str. 31). Nadto scharakteryzowała historycznie fińską architekturę sakralną od XII do XX wieku. Charakterystykę tę Autorka przeprowadziła zgodnie z zasadniczymi interwałami rozwoju gospodarczego Finlandii, dzieląc wspomniany okres na średniowiecze, reformację, wieki XVII – XVIII, następnie wiek XIX i XX. Zwraca uwagę zasadniczy podział na obiekty drewniane i kamienne, jak również konstatacja, że najstarsze obiekty drewniane nie przetrwały do czasów współczesnych, w przeciwieństwie do kamiennych, lecz często niedokończonych, ze względu na wysokie ówczesnie koszty realizacji budynków z materiałów trwałych, głównie granitu. Bardzo istotny jest w kontekście tematyki dysertacji okres reformacji, ponieważ to właśnie wtedy nastąpiło rozdzielenie się Królestwa Szwecji (Finlandia była wtedy jego częścią) od Kościoła Katolickiego, a wynikające z faktu wzrostu znaczenia

luteranizmu, zmiany aranżacji i architektury w istniejących kościołach katolickich, zainicjowały proces dostosowania ich wewnątrz do wymogów odmiennej liturgii. Rozwiązania wewnątrz kościołów, kształtowane przez triadę: ołtarz, chrzcielnica, ambona (str. 62), spowodowały zróżnicowanie form rzutów nowych obiektów - od podłużnych, opartych na planie krzyża, ośmiobocznych do mieszanych, a co za tym idzie, również form architektonicznych ich brył. Jednak, mimo różnorodnych wpływów architektury krajów sąsiednich (szwedzkich i rosyjskich) a także niemieckich, wszędzie i w ciągu całej historii, architektura kościołów fińskich, jak pisze Autorka „...posiada silne korzenie w architekturze wernakularnej ... [...]... Była też pod silnym wpływem swoich sąsiadów i panujących tam mód” (str. 64). Interesujący jest przegląd przemian rzutów i brył kościołów drewnianych, dokonany na tle kolejnych wieków, ze szczególnym uwzględnieniem zmian po 1593 roku, (kiedy to przyjęto w Finlandii luteranizm, jako religię narodową), wskazując na wykształcające się różne typy rozwiązań, od bardzo prostych, opartych na prostokątnym rzucie i dostawianej wieży, do złożonych form na planie podwójnego krzyża, czy form wielobocznych, o rzucie centralnym. Po ataku Rosji na Finlandię w 1809 roku pojawiły się rozwiązania drewnianych kościołów prawosławnych, opartych na wzorcach rosyjskich. W budowlach murowanych widoczne są wpływy neogotyckie i neorenesansowe. Kościoły drewniane, niestety, pod koniec XIX wieku zostały w większości zniszczone lub przebudowane, pod wpływem nurtów i tendencji w architekturze i sztuce innych krajów europejskich. Nowy regionalizm w architekturze fińskiej zaznaczył się realizacjami dużych obiektów sakralnych, jak Katedra w Tampere, czy kościół w Kallio (str. 53). Industrializacja Finlandii w latach 1920 – 40 oraz finansowanie kościoła z podatków po 1919 roku, zaowocowały powstaniem wielu kościołów w mniejszych miejscowościach kraju, oraz wprowadzeniem nowych trendów, wynikających z inspiracji architekturą włoską. Modernizm spowodował zwrot w kierunku funkcjonalizmu, reprezentowanego głównie przez Alvara Alto (str.55) w architekturze sakralnej Finlandii. W kraju tym następuje wtedy okres aktywności po zniszczeniach w czasie II wojny, przejawiający się w odbudowie lub realizacjach zupełnie nowych obiektów w miejscach zniszczonych kościołów. Niestety, stopniowo następuje utrata silnego nawiązania do architektury drewnianej na rzecz współczesnych form, z jednej strony nieco minimalistycznych (Kaplica w Otaniemi, str. 56), z drugiej - bardzo rzeźbiarsko swobodnych (kościół Trzech Krzyży w Imatrze). Kolejne dwadzieścia lat od 1960 roku Autorka charakteryzuje, jako okres eksperymentowania formą architektoniczną: od brutalizmu poprzez monumentalizm do eksperymentalnych rozwiązań (kościół Temppeleaukio w Helsinkach). Lata 80 XX wieku to dalsze zróżnicowanie form i rzutów kościołów oraz pojawienie się inspiracji postmodernizmem.

Podsumowując rozdział drugi, Autorka zwraca uwagę na wpływ wernakularnych form architektonicznych, lokalnych materiałów budowlanych, uwarunkowania przyrodnicze i rolę światła. Znaczenie mają także odważne eksperymenty architektoniczne Saarinen i Alto, przejawiające silne powiązanie architektury z naturą i krajobrazem, i charakterystyczne dla unikalności budowli sakralnych Finlandii (str.64).

W rozdziale trzecim, zawierającym główny element badawczy rozprawy, liczącym 129 stron, Autorka koncentruje się na przeanalizowaniu wybranych 12 przypadkach (tu recenzent ma pewną wątpliwość, czy jest to akurat trafnie dobrane określenie, bowiem słowo to ma tak wiele synonimów (<https://synonim.net/synonim/przypadek#g27824-w-odniesieniu-do-skutku-przypadku>), że powstaje niekorzystne wrażenie, iż analizowane są tu właśnie przypadkowe realizacje, zwłaszcza, że Autorka bardzo precyzyjnie pisze: „Spośród wszystkich luterańskich obiektów sakralnych, które powstały w Finlandii

latach 1995-2003 wybrano dwanaście **przykładów**, które wyróżnia współczesna forma architektoniczna” (str. 65). Biorąc pod uwagę *licentia poetica* Autorki, pozostawiam Jej ten problem do przyszłego rozstrzygnięcia. Przechodząc do meritum rozdziału trzeciego, znajduje się tu uzasadnienie, iż dlatego w dysertacji przeanalizowano jedynie obiekty sakralne, należące do Kościoła Ewangelicko – Luterńskiego, „...który pełnił na przestrzeni wieków rolę społeczno-kulturową i jest postrzegany, jako jeden z elementów wspierających poczucie nordyckiej tożsamości” oraz „...w znaczący sposób dominuje również pod względem liczby członków wspólnoty” (str.65), ponieważ jest on dominującym liczebnie, obejmując 65,2% mieszkańców Finlandii, wobec 1,1% należących do Fińskiego Kościoła Prawosławnego. Tak duża różnica jednak wskazuje na potencjał tego ostatniego, gdyż wg Załącznika nr 2 zrealizował on jednak tylko o 11 mniej swoich świątyń w porównywalnym czasie, czyli w latach 1992 – 2011. Wybrane do analizy „...obiekty musiały charakteryzować się jedną bądź wieloma z następujących cech; być przełomowymi, posiadać nowatorskie rozwiązania, zyskać uznanie w Finlandii” (str. 65). Ponadto wybrane obiekty uszeregowano według funkcji, doświadczenia ich autora oraz sposobu wyboru koncepcji do realizacji. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, iż wiele z nich zostało wskazanych do realizacji na podstawie wygranego konkursu architektonicznego. Cytując pracę Promotorki, której metodą narracyjną Autorka posłużyła się do badań wybranych obiektów, zwraca uwagę na fakt, „...że architektura sakralna nie może być poddawana wyłącznie krytyce estetycznej, ponieważ nie gwarantuje to adekwatności wysuwanych wniosków, holistycznego zrozumienia dzieła i jego warstwy semantycznej” (str. 67), podkreślając, że „zastosowanie metody narracyjnej przy badaniu dzieła architektonicznego umożliwi analizę formy jego wypowiedzi oraz treści, które przedstawia” (str. 68). Schemat 1 ilustruje przyjęty przez Autorkę sposób analizy dzieła architektonicznego. Poruszając problem narracji, przywołuje stanowisko W. Bonenberga, wyróżniające dwa sposoby poznania dzieła architektonicznego: kantowskie doświadczenie oraz obiektywną syntezę informacji o dziele architektonicznym i jego autorze. Pisząc, że „...autorka skupia się na obiektywnym badaniu współczesnej architektury sakralnej, opartym na metodzie narracyjnej. Studium przypadków zostało wsparte jej własnym empirycznym poznaniem podczas trzech wyjazdów studialnych” (str. 70), pozostawia czytelnikowi pole do własnej narracji, swoją taktując jako uporządkowanie historii treści stojących za powstaniem obiektu w szereg, obejmujący: czas, miejsce, historię obiektu, twórcę-architekta, cel. Narrator to jednak Autorka, a czasami architekt lub krytyk prowadzący dyskurs w postaci analizy rozwiązań architektonicznych w kontekście funkcji, formy i materiałów, oraz interpretujący warstwę znaczeniową, umożliwiającą doświadczenia świętości w obiektach sakralnych a także znaki i symbole, występujące zwłaszcza w architekturze sakralnej.

Bardzo dobrym pomysłem Autorki jest zestawienie na jednej stronie (str. 73) fotografii wszystkich analizowanych przykładów, co pozwala po lekturze tej części dysertacji, wizualnie i szybko zweryfikować postawione w niej obie hipotezy, podobnie jak graficzny szablon sposobu analizowania wybranych przykładów i tabelaryczne ich zestawienie. Nieco niezrozumiała jest (na str. 76) informacja o pierwszych obiektach zawartych w zestawieniu (nie wiadomo, o jakie zestawienie chodzi), gdyż ekumeniczna kaplica Sanaksenaho w tabeli nr 1 ma numer 2 i jest również analizowana, jako druga.

Kolejne dwanaście analizowanych przykładów, na 101 stronach stanowią piękną sagę o współczesnej architekturze sakralnej Finlandii, w której czytelnik może znaleźć prawie wszystkie zalety współczesnego, również metafizycznego pojmowania

koegzystencji przyrody i człowieka, opowiedziane przez Autorkę – narratorkę - w przemyślany i czytelny sposób, dobrze zilustrowane i skomentowane. Przywołując raz jeszcze *licentia poetica*, recenzent nie ma tu nic więcej do dodania.

Podsumowanie analiz, przeprowadzone według przyjętych uprzednio kryteriów zawiera natomiast wiele bardzo interesujących stwierdzeń i tak:

+ w zakresie lokalizacji potwierdza się, iż jednym z najbardziej istotnych cech jest powiązanie architektury z otaczającym środowiskiem przyrodniczo – krajobrazowym,

+ w środowisku zurbanizowanym kościoły nadal pełnią rolę miejsca spotkań lokalnych społeczności, oraz stanowią dominanty przestrzenne, natomiast w środowisku ruralistycznym są silnie powiązane z naturą,

+ historia obiektów wywodzi się z potrzeb duchowych społeczności lokalnych, kościoły zostały w większości wybrane do realizacji na podstawie konkursów architektonicznych, wszystkie spełniają podstawowe funkcje będąc w stałym użytkowaniu, dwa ponadto są celami turystyki architektonicznej,

+ twórcami obiektów są głównie młodzi architekci, absolwenci trzech fińskich uniwersytetów (w Oulu, Tampere, i Helsinkach), zajmującymi się oprócz projektowania dydaktyką,

+ cele realizacji są definiowane na etapie przygotowawczym i przy udziale przyszłych użytkowników,

+ obiekty wspólnotowe pełnią rolę lokalnych centrów kultury, codzienne życie toczy się wokół przestrzeni sakralnych

+ obiekty o dominujących funkcjach sakralnych są zwykle kameralne, izolowane, zlokalizowane poza miastami, pełnią też funkcje poza sakralne, co ciekawe, w jednej z kaplic pogrzebowych odbywają się koncerty a nawet raz w roku nocne śluby,

+ rozwiązania architektoniczne są zróżnicowane, projektowane jako kompletne dzieła architektoniczne i realizowane również przez artystów i rzemieślników,

+ układ funkcjonalny zorientowany jest na sacrum, zapewnienie widoczności i słyszalności, stosowane są przesuwne ławki i krzesła, pozwalając na elastyczne wykorzystywanie i łączenie innych pomieszczeń w zależności od potrzeb,

+ materiały, odnosząc się do fińskiej tradycji, są przygotowywane we współczesnych technologiach, np. drewno klejone, lecz również używane tradycyjnie, np. gont impregnowany smołą, obiekty zrealizowano we współczesnych technologiach i według tradycji ciesielskich, nawiązując do wernakularnych tradycji,

+warstwa symboliczna, zgodnie z tradycją luterańską, jest bardzo oszczędna, dużą rolę odgrywa światło we wnętrzach obiektów, znaki krzyża łacińskiego i greckiego są proste, zarówno na elewacjach jak i we wnętrzach.

Podsumowanie zawarto w dwu tabelach, zestawiających kategorie i rozwiązania przestrzenne użyte w analizach, które zilustrowano trzema zestawami fotografii, obrazujących rolę wspólnotową kościołów, naturalne materiały budowlane oraz artystyczne przykłady warstwy symbolicznej we wnętrzach.

Rozdział czwarty zawiera podsumowanie i wnioski z pracy, w których Autorka podkreśla wykorzystanie do badań metody narracyjnej, pozwalających na

przedstawienie złożonego kontekstu powstania analizowanych obiektów oraz środków wyrazu użytych przez ich twórców do wykreowania dzieł architektonicznych. Podkreśla rolę architektury drewnianej w budowaniu fińskiego wenakularyzmu, nieskończonych krajobrazów, braku niestety niezachowanych, najstarszych obiektów oraz wpływów szwedzkiej i rosyjskiej architektury, stanowiących podwaliny współczesnego podejścia wielkich mistrzów jak i młodych architektów do kreacji powiązanych z naturą kościołów i innych dzieł typowo sakralnych. Uzasadnia przyjęte ramy czasowe oraz programową ubogość architektury, nawiązującej jednak do tradycji w innowacyjny sposób, używając współczesnych technologii i naturalnych materiałów, talentu artystów i rzemieślników ściśle współpracujących z architektami, co pozwala na realizację spójnych i kompletnych obiektów sakralnych. Zwraca uwagę na wynikające ze zmniejszania się liczby wiernych redukowaniu powierzchni w nowo projektowanych obiektach, przeznaczonych na cele ściśle sakralne oraz dążenie do zapewnienia elastycznego dysponowania powierzchnią, uwzględniającą również potrzeby osób cechujących się „przynależnością bez wiary” (str. 196). Równolegle jednak powstają małe kaplice, o wyłącznie sakralnej funkcji, indywidualnie wkomponowane w otaczającą je przyrodę i krajobraz. Wszystko to tworzy niepowtarzalne piękno fińskiej architektury nie tylko sakralnej, lecz także służącej innym celom.

Rozdział piąty poświęcony jest perspektywie kontynuacji badań, w której to Autorka wskazuje na sprawdzenie przy pomocy badań *in situ*, czy sposoby użytkowania kościołów, z punktu widzenia użytkowników wspierają działalność wspólnot. Jako kolejny wątek kontynuacji badań upatruje w przeanalizowaniu pod kątem innowacyjności i relacji do fińskiej tradycji architektonicznej projektów koncepcyjnych, wykonanych w ramach konkursów, które jednak nigdy nie zostały zrealizowane.

Rozdział 6 zawiera spis ilustracji i fotografii, które Autorka pozyskała z innych, niż własne źródła.

### 3. Uwagi do dysertacji.

Główne zastrzeżenie recenzenta budzi nieadekwatny do zawartości jej treści tytuł dysertacji, bowiem zapowiada on znacznie więcej, niż rzeczywiście się w niej znajduje. Jest to oczywiście merytorycznie uzasadnione, jednak opracowanie obejmujące omówienie obiektów także Prawosławnego Kościoła Finlandii oraz pozostałych wyznań chrześcijańskich, nawet skwitowane stwierdzeniem – w omawianym okresie powstało „n” nowych kościołów innych wyznań, niż dwa główne - pozwoliłoby na usprawiedliwienie obecnego tytułu, nie stwarzając wrażenia niedokończenia pierwotnego, być może zbyt szeroko zakrojonego zamierzenia.

Praca napisana jest bardzo dobrym językiem, uważam, że celowym byłoby opublikowanie jej, ze względu na interesującą treść, jednak pod zmienionym tytułem, oddającym rzeczywistą zawartość dysertacji, na przykład. „Współczesna architektura ewangelicko – luterańskich kościołów Finlandii okresu 1995 – 2023 jako przykład twórczej relacji z tradycją”, oraz uzupełniona o brakujące, bardziej szczegółowe opisy ilustracji, pozwalające na identyfikację np. miejsca lokalizacji oraz zawarcia w podpisie kluczowej informacji powodu jej zamieszczenia w tekście (vide ryc. 1,2,3). Celowym byłoby również dodanie choćby podstawowych informacji, np. o długości i szerokości rzutów kościołów na rysunkach (vide rys. 6,7), ewentualnej informacji o wysokości kościoła i wieży, a także wskazanie na rysunkach miejsc najbardziej istotnych elementów, omawianych w tekście. Trudno także schematyczne rysunki nazwać

„rysunkami technicznymi” (str. 16), gdyż w większości są one raczej rysunkami typu poglądowego. Postulowana byłaby również zamiana słowo „przypadek” na bardziej adekwatne, w kontekście analizowanych kościołów.

#### **4. Konkluzja**

Stwierdzam, że dysertacja Pani mgr inż. arch. Agnieszki Lewandowskiej „Współczesna architektura kościołów Finlandii, jako przykład twórczej relacji z tradycją” spełnia wymogi merytoryczne i formalne, wynikające z obowiązujących przepisów prawa. Dysertację oceniam jako bardzo interesującą, mającą dowiedzione, wyraźne walory poznawcze oraz wnoszę o przyjęcie tej rozprawy przez Radę Dyscypliny Architektura i Urbanistyka Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej i dopuszczenie jej Autorki do publicznej obrony.

Kraków, 14.09.2023 r.

